

Το ρηματικό σύστημα όπως παρουσιάζεται στις γραμματικές του 16ου και 17ου αιώνα

Γεωργία Κατσούδα

Αρσάκεια Ψυχικού

Περίληψη

Η πρώτη γραμματική της δημώδους Ελληνικής γράφηκε στα μέσα περίπου του 16ου αι. (1540-1550) από το Νικόλαο Σοφιανό και ακολούθησαν ο Germano με μια ιταλοελληνική γραμματική (1619) και ο Portius (1638) με μια λατινοελληνική. Στο παρόν άρθρο θα επιχειρήσουμε τη συγκριτική παρουσίαση και ανάλυση του ρηματικού συστήματος ενεργητικής φωνής των τριών γραμματικών, λαμβάνοντας υπ' όψιν κείμενα του 14ου, 15ου, 16ου και 17ου αι. Η ποικιλία ή η ανυπαρξία μορφολογικών τύπων ή κατηγοριών και η δόμηση του υλικού τους δεν είναι μόνο αποτέλεσμα της διαφορετικής γλωσσικής πραγματικότητας της εποχής των τριών γραμματικών αλλά και άλλων παραγόντων, όπως της προέλευσής τους, του κοινού τους, του γραμματικού προτύπου τους και εν γένει της διαφορετικής στοχοθεσίας τους.

Abstract

Nicolaos Sofianos wrote the first grammar of the vulgar Greek in 1540 cc 1550; thereafter Germano's Greek-italian grammar (1619) and Portius' Greek-latin grammar (1638) followed. Since today there has not been further processed any comparative analysis among these three grammars. In this article we attempt to compare the active voice verbal system of these three grammars, taking into consideration texts of the 14th, 15th, 16th and 17th century. The language variations found are not only a matter of time – as Sofianos, Germano and Portius did not live in the same period of time- but they could also be explained as results of writers' different origin, audience or patterns and generally as results of writers' different targets and point of view.

Εισαγωγή

Η περιγραφή του συστήματος της κλασικής Αρχαίας Ελληνικής δεν αποτέλεσε μόνο αντικείμενο ενασχόλησης των Αλεξανδρινών φιλολόγων, αλλά για ολόκληρους αιώνες και των Βυζαντινών, καθώς η ρητορική και η γραμματική αποτελούσαν τα δύο βασικότερα μαθήματα της «εγκυκλίου παιδείας»¹. Κατά το 13ο έως το 15ο αι. είχαμε τη σύνταξη γραμματικών με μορφή διαλόγου, για την πνευματική ενίσχυση Ελλήνων σπουδαστών ή ανθρωπινών της Δύσης².

Εντούτοις, παρ' ότι η αττικίζουσα φιλολογία ευνοήθηκε από τον ουμανισμό, υπήρξαν οικονομικοπολιτικοί και πολιτιστικοί παράγοντες που συνέβαλαν καθοριστικά στην ανάπτυξη και αποδοχή του λαϊκού γλωσσικού οργάνου: η οικονομική άνοδος ευρύτερων πληθυσμιακών στρωμάτων, η ανοχή που επέδειξαν οι Βενετοί στο θέμα της θρησκείας και του πολιτισμού των κατακτημένων πληθυσμών, καθώς και το κύρος που άρχισε να αποκτά η προφορική γλώσσα, δεδομένου ότι η Ανατολική Εκκλησία τη χρησιμοποίησε ως ημιεπίσημη στην προσπάθειά της να αντιμετωπίσει τους καθολικούς ιεραπόστολους που κήρυτταν στη γλώσσα του λαού³.

Υπό αυτές τις συνθήκες στο πρώτο μισό του 16ου αι. και μάλιστα πριν από το 1550⁴ γράφηκε η πρώτη *Γραμματική της Κοινής των Ελλήνων Γλώσσας* από τον Κερκυραίο λόγιο ιερομόναχο Νικόλαο Σοφιανό, που ανέλαβε να περιγράψει έναν κοινό γλωσσικό κώδικα, καθότι συνειδητοποίησε ότι η αφύπνιση του έθνους δε θα επέλθει μέσω της διδασκαλίας της Αρχαίας Ελληνικής αλλά μέσω της Νεοελληνικής, μιας γλώσσας που δεν είχε ακόμη περιγραφεί συστηματικά. Πρέσβευε, μάλιστα, την ιδέα ότι οι Νεοέλληνες πρέπει να διδαχτούν τα κλασικά έργα με τη βοήθεια του δικού τους γλωσσικού οργάνου, που μέχρι τότε όμως δεν είχε κωδικοποιηθεί⁵. Ακολούθησε στις αρχές του 17ου αι. (1619) η γραμματική του Girolamo Germano, ο οποίος χωρίς να έχει δει τη γραμματική του Σοφιανού⁶, έγραψε τη δική του με εξηγήσεις στα Ιταλικά, η οποία συνοδευόταν και από ένα ιταλοελληνικό γλωσσάρι⁷. Έμφαση δίνεται στο χιώτικο ιδίωμα, δεδομένου ότι κύριος στόχος της συγγραφής της, όπως φαίνεται και από την εισαγωγή του⁸, ήταν η παροχή βοήθειας στους καθολικούς ιεραπόστολους στο νησί της Χίου. Το 17ο αι. (1638) έχουμε επίσης και τη γραμματική με λατινοελληνικό γλωσσάρι του Simon Portius, ο οποίος, αν και γεννήθηκε στην Ελλάδα, δεν ήταν καλός γνώστης της Ελληνικής, αλλά κατάφερε να συγγράψει το γραμματικό του έργο σχολιάζοντάς το στα Λατινικά, μιμούμενος το πρότυπό του, τη γραμματική του Germano.⁹

Προβληματισμός - Μέθοδος

Μελετώντας τη σχετική βιβλιογραφία παρατηρήσαμε ότι δεν έχει γίνει μέχρι σήμερα συστηματική σύγκριση του γραμματικού υλικού που μας παραδίδουν οι τρεις παραπάνω γραμματικές, μελέτη που μπορεί να οδηγήσει σε πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Στην παρούσα εργασία επιχειρούμε μια τέτοια μελέτη σε συγκριτικό επίπεδο, παραβάλλοντας τους γραμματικούς τύπους του ρηματικού συστήματος της ενεργητικής φωνής. Γι' αυτό ακριβώς το λόγο συγκεντρώσαμε σε πίνακες τους τύπους του ρηματικού συστήματος ενεργητικής φωνής από τη γραμματική του Σοφιανού (εκτός του απαρεμφάτου και της μετοχής), του Germano και του Portius (βλ. πίνακες 1-4), και με πλάγια γράμματα (*italics*) σημειώσαμε τις διαφορές που παρουσιάζουν οι τρεις αυτές γραμματικές. Αν και η σύγκριση περιορίζεται σε ένα πολύ μικρό τμήμα του ρηματικού συστήματος, οι διαφορές είναι εμφανώς αρκετές και το ερώτημα που γεννήθηκε είναι κατά πόσο αυτές είναι αποτέλεσμα μόνο γλωσσικών παραγόντων ή έχουν σχέση και με άλλους παράγοντες, ακόμη και εξωγλωσσικούς.

Για να απαντήσουμε στο παραπάνω ερώτημα, σκεφτήκαμε ότι έπρεπε να παρακολουθήσουμε αυτές τις διαφορές των τριών γραμματικών σε σχέση με δημώδη κείμενα του 14^{ου} (*Πουολόγος, Πόλεμος της Τρωάδος, Ιστορία Εξαίρετος Βελθάνδρου* [13^{ος}-14^{ος} αι.]), του 15^{ου} (*Κοσμογέννησις του Χούμνου*), του 16^{ου} (*Ιστορία του Ρε της Σκότζιας, Ιστορία του Ταγιαπιέρα, Παραλλαγή* [Recensio E] της *Ιστορίας του Μεγάλου Αλεξάνδρου*) και του 17^{ου} αιώνα (*Ερωτόκριτος, Ροδολίνος, Θρήνος του Φαλλίδου του πτωχού*), καθώς και τρία κείμενα άγνωστης χρονολογίας (*Γέροντος Φρονίμου, Φυσιολόγος, Συλλογή δημοτικών τραγουδιών του Ν. Πολίτη*)¹⁰. Από τα κείμενα αυτά μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν η *Ιστορία του Ρε της Σκότζιας* και η *Ιστορία του Ταγιαπιέρα*, έργα του επίσης Κερκυραίου Ιάκωβου Τριβώλη, γιατί ανήκε στο φιλικό και πνευματικό κύκλο του Ν. Σοφιανού¹¹, και επομένως φαίνεται πιθανόν να ασπάζονται κοινές απόψεις για τη γλώσσα. Τέλος, λάβαμε υπ' όψιν και το μεταφρασμένο από το Σοφιανό ψευδοπλουταρχικό έργο *Παιδαγωγός*, το οποίο είναι αναμενόμενο να αποτελεί μαρτυρία των αντιλήψεων ενός ολόκληρου πνευματικού κύκλου πάνω στο γλωσσοεκπαιδευτικό ζήτημα και εφαρμογή των γλωσσικών του ιδεών που περιέχονται στο γραμματικό του έργο.

Στο παρόν άρθρο θα σχολιάσουμε ορισμένα μόνο σημεία των πινάκων, δεδομένου ότι η έκταση ενός άρθρου είναι φύσει περιορισμένη, και ελπίζοντας ότι οι παρατηρήσεις και οι θέσεις μας θα αποτελέσουν αφετηρία για περαιτέρω έρευνα, η οποία ως πρωτότυπη, καθώς μέχρι σήμερα δεν έχει γίνει συγκριτική μελέτη γραμματικών αυτής της εποχής, έχει να αντιμετωπίσει εκτός των άλλων προβλημάτων και τα σχετικά με την εκδοτική κειμένων αυτής της περιόδου.

Σύγκριση - Διαπιστώσεις

A. Μια πρώτη μορφολογική διαφορά που παρατηρούμε είναι εκείνη στο γ' πληθ. πρόσ. οριστικής των βαρύτονων και συνηρημένων ρημάτων: -ουσι//ουν παραθέτει ο Σοφιανός, -ουνε//ουσι ο Germano, -ουσι//-ουνε ο Portius¹². (βλ. πίνακας 1). Πράγματι, ο έλεγχος που κάναμε στα κείμενα δείχνουν ότι οι δύο καταλήξεις άλλοτε συνυπάρχουν ισότιμα και άλλοτε συγγραφείς της ίδιας περιόδου φανερώνουν την προτίμησή τους σε μία από τις δύο: θα παρατηρήσουμε λοιπόν προτίμηση στο επίθημα -ουσι στο *Βέλθανδρο* (45 φορές -ουσι έναντι 6 -ουν) και στον *Πόλεμο της Τρωάδος* (1.073 φορές -ουσι έναντι 267 -ουν). Αντιθέτως, επικρατεί περισσότερο το επίθημα -ουν στον *Πουολόγο* (19 φορές -ουσι και 61 -ουν) και στην *Παραλλαγή της Ιστορίας του Μεγάλου Αλεξάνδρου* (1 φορά -ουσι έναντι 372 -ουν), ενώ σχεδόν ισοδύναμα τα δύο επιθήματα φαίνονται τον *Ερωτόκριτο* (157 φορές -ουσι και 190 φορές -ουν) και στο *Ροδολίνο* (173 φορές -ουσι και 177 -ουν)¹³. Ο Σοφιανός πάντως στη μετάφραση του ψευδοπλουταρχικού έργου *Παιδαγωγός* δείχνει σαφή προτίμηση στην κατάληξη -ουσι: από τις 57 φορές τις 55 επιλέγει την κατάληξη -ουσι. Εικάζουμε ότι η παραπάνω διαπίστωση συμβαδίζει με το γεγονός ότι προτάσσεται αυτό το επίθημα στη γραμματική του. Ο τύπος -ουνε δε μαρτυρείται σε κείμενα του 13ου, 14ου, 15ου και 16ου αι.¹⁴. Μαρτυρία έχουμε μόνο στον *Ερωτόκριτο* (15 φορές) και στο δημοτικό τραγούδι (112 φορές). Αυτή πάλι η διαπίστωση θα μπορούσε να δηλώνει ότι το επίθημα δεν είχε ακόμη επικρατήσει πλήρως και γι' αυτό πιθανόν και ο Σοφιανός δεν καταγράφει τον τύπο οριστικής σε -ουνε. Αντιθέτως, ο Germano, 70 με 80 χρόνια μετά το Σοφιανό, προτάσσει τον τύπο σε -ουνε, προφανώς γιατί άκουγε ευρέως τέτοιους τύπους στη Χίο¹⁵. Ο Κοντοσόπουλος (2001³, 52), περιγράφοντας το χιώτικο ιδίωμα, αναφέρεται στο χαρακτηριστικό φαινόμενο της προσθήκης του επιθήματος -νε στα τρία πρόσωπα πληθυντικού οριστικής.

Στο γ' πρόσ. πληθυντικού Οριστικής Παρατατικού των βαρύτονων ρημάτων (βλ. πίνακα 1) ο Σοφιανός θέτει τη διτυπία -αν//-ασι, ενώ οι άλλοι δύο γραμματικοί -ανε//-ασι¹⁶. Ο Σοφιανός δεν παραθέτει το επίθημα -ανε, ίσως γιατί στην εποχή του δεν ανήκε στα επικρατούντα επιθήματα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ήταν ανύπαρκτο. Συγκεκριμένα, βρήκαμε το επίθημα -(σ)ανε ελάχιστες φορές σε κείμενα προ του 16ου αι. (1 φορά στην *Παραλλαγή της Ιστορίας του Μεγάλου Αλεξάνδρου*), ενώ κάνει αισθητή την παρουσία του σε κείμενα του 17ου αι., όπως στο *Ροδολίνο* (6 φορές) και στον *Ερωτόκριτο* (92 φορές). Εντύπωση μας έκανε το γεγονός ότι το επίθημα -ασι(ν) εμφανίζεται

και στον Παρατατικό των συνηρημένων ρημάτων ήδη από το 14ο αι., αλλά σε τόσο μικρό ποσοστό (π.χ., 6 στον *Πόλεμο της Τρωάδος*, 2 στον *Ερωτόκριτο*), που πιθανόν δικαιολογεί γιατί οι γραμματικοί το αναφέρουν μόνο στα βαρύτερα ρήματα.

Από τις παραπάνω περιπτώσεις διαπιστώνουμε ότι η ίδια η γλωσσική πραγματικότητα των μέσων του 16ου αι. στην περίπτωση του Σοφιανού και της αντίστοιχης περιόδου του Germano και του Portius θα επηρέασε τις επιλογές του γραμματικού υλικού που επέλεξαν να περιγράψουν ή δε συμπεριέλαβαν οι τρεις γραμματικοί.

Β. Ως προς το σχηματισμό του Παρακειμένου (βλ. πίνακα 1), παρατηρούμε ότι οι Germano και Portius δεν κάνουν ιδιαίτερη αναφορά στο σχηματισμό αυτού του χρόνου. Αρχούνται μόνο στον Αόριστο. Ο Germano, μάλιστα, σημειώνει ότι τη θέση του Παρακειμένου έχει πάρει στη δημόδη γλώσσα ο Αόριστος. Αντιθέτως, ο Σοφιανός παρουσιάζει δύο τρόπους σχηματισμού τόσο του Παρακειμένου όσο και του Υπερσυντελικού: *ἔχω/εἶχα* + *-μένον/-η/-ο* ή *ἔχω/εἶχα* + *-(σ)ει*¹⁷.

Ως προς την προστακτική (βλ. πίνακα 2), παρατηρούμε ότι ο Σοφιανός αναφέρεται σε προστακτική Ενεστώτα, Αορίστου και Μέλλοντα και μάλιστα στο β' και γ' πρόσ. ενικού και πληθυντικού, όταν οι άλλοι δύο γραμματικοί περιγράφουν την έγκλιση αυτή χωρίς να ορίζουν χρόνο, θεωρώντας μάλιστα τους τύπους *τίμα*, *τιμάτε* διτυπία του *τίμησε*, *τιμήσατε* και προσθέτοντας περισσότερα πρόσωπα, ο Germano α' πληθ., ενώ ο Portius α' εν. και πληθ.

Οι χρόνοι που διαθέτουν υποτακτική (βλ. πίνακα 4), κατά το Σοφιανό, είναι ο Ενεστώτας, ο Παρακείμενος και ο Αόριστος, για τον Germano ο Ενεστώτας, ο Παρατατικός, ο Μέλλοντας, ο Αόριστος και ο Υπερσυντελικός, ενώ ο Portius παραλείπει την υποτακτική Παρατατικού. Βλέπουμε δηλαδή ότι λόγω καταγωγής και παιδείας διακρίνει κανείς «λατινοκεντρικό» –θα λέγαμε– πνεύμα περιγραφής του νεοελληνικού ρηματικού συστήματος. Έτσι, λοιπόν, πιθανόν δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο Germano και ο Portius δεν καταγράφουν το σχηματισμό του Παρακειμένου, όχι μόνο γιατί όντως ο Αόριστος είχε μεγαλύτερη κειμενική συχνότητα από τον Παρακείμενο, αλλά και επειδή στη Λατινική, όπως και στην Ιταλική, δεν υπήρχε διάκριση Αορίστου–Παρακειμένου. Ομοίως, ο Germano σχηματίζει εκτός από υποτακτική Ενεστώτα και υποτακτική Αορίστου και Παρατατικού, Μέλλοντα και Υπερσυντελικού, επειδή πιθανόν ακολουθεί τη διάκριση της υποτακτικής στα Λατινικά που σχηματίζεται ακριβώς στους παραπάνω χρόνους¹⁸.

Γ. Στο σχηματισμό του Υπερσυντελικού (βλ. πίνακα 1) παρατηρούμε ότι και οι τρεις γραμματικοί παραθέτουν διτυπία, με τη μόνη διαφορά ότι ο

Germano και ο Portius σχηματίζουν τον έναν τύπο του Υπερσυντελικού με τον ιδιωματικό συνδυασμό του *εἶχα* με τη μετοχή Παρακειμένου στο ουδέτερο πληθυντικό¹⁹. Από αυτό το μικρό παράδειγμα παρατηρούμε ότι το κοινό-δέκτης της γραμματικής καθορίζει πολύ συχνά τις επιλογές. Ο Germano, έχοντας ως σκοπό να βοηθήσει το ιεραποστολικό έργο των καθολικών στο νησί της Χίου, είναι εύλογο να συμπεριλαμβάνει –εκτός από τύπους της κοινής– και υλικό από το σχετικό ιδίωμα.

Δ. Όσον αφορά τον Αόριστο, εντύπωση κάνει παράθεση στη γραμματική του Σοφιανού ενός Αορίστου β' (βλ. πίνακα 1), ο οποίος σχηματίζεται από το βοηθητικό ρήμα *εἶχα* και *απαρέμφατο* *Ενεστώτα* (< ενεστωτικό θέμα + -ει) (π.χ.: *εἶχα γράφει, εἶχα ἀνοίγει, εἶχα πείθει, εἶχα λεικάνει, εἶχα κρατεῖ, εἶχα γελάει*)²⁰. Ο Χατζιδάκις (1905, Α', 598-609) και ο Browning (1990, 109-110) αναφέρονται σε σχηματισμούς τέτοιου είδους, οι οποίοι δεν είναι συχνοί²¹. Και οι δύο μελετητές συμφωνούν στο ότι τέτοιες δομές είχαν δυνητική-υποθετική σημασία και αργότερα πήραν μορφολογικά τη θέση του Υπερσυντελικού, δεδομένου ότι και στην όψιμη κοινή ο Υπερσυντέλικος χρησιμοποιείτο και με δυνητική-υποθετική σημασία ή για να δηλώσει το μη πραγματικό στο παρελθόν. Κατά την έρευνά μας συναντήσαμε σε αρκετά κείμενα τέτοιους σχηματισμούς: στο *Διγενή Ακρίτα* (... *καὶ ἂν ἦτον ἡ θάλασσα, ἀκόμη εἶχε ὑπαγαίνει*), στον *Πόλεμο της Τρωάδος* (π.χ.: *Ἄν εἶχε ζῆ ὁ Ἐκτορας καὶ Τρώϊλος ὁμοίως, τίποτα οὐκ ἐφοβούμεθα* [9871], *πολλὰ γοργὸν νὰ ἔχασε Θέσπος τὴν ζωὴ του, ἔάν εἶχε λείπει Ἐκτορας* [3999]), στη *Θυσία του Αβραάμ* (π.χ.: *μαγὰρι ἃς εἶχε κείτεσθαι ἀκόμη λιγωμένη* [14]), στην *Ερωφίλη* (π.χ. *καὶ πάλι ἐγὼ λολότερος εἶχα ὅταν ἀπὸ κείνο* [στίχ. 28, σελ. 201]), στην *Ευγένια* (π.χ.: *π' ἂν εἶχες στέκει νὰ γροικᾷς* [στίχ. 22, σελ. 93]), στο *Ροδολίνο* (π.χ.: *γιατ' εἶχεν ἔχειν ἀφορμὴν ὁ φίλος ὁ δικός μου* [Δ' πράξις, 295]) κ.ά. Ο σχηματισμός στις παραπάνω περιπτώσεις απαντά σε περιβάλλον υποθετικού λόγου και έχει δυνητική σημασία. Σε κανένα απ' αυτά τα παραδείγματα δε διακρίναμε σημασία Αορίστου. Ο Σοφιανός δε διευκρινίζει ποια διαφορά παρουσιάζει αυτός ο σχηματισμός, τον οποίο ονομάζει Αόριστο β', από τον αντίστοιχο α'. Ούτε στη μετάφραση του ψευδοπλουταρχικού έργου ούτε σε έργα του φίλου του Ιάκ. Τριβώλη συναντάμε παρόμοιους σχηματισμούς. Ίσως επιλέγει αυτό το σχηματισμό, για να καταστήσει το σύστημά του συμμετρικότερο, καθώς διακρίνει μορφολογικά και σημασιολογικά το Μέλλοντα σε δύο είδη. Ίσως ονομάζει αυτή τη δομή Αόριστο β', έχοντας ως μέτρο σύγκρισης τον αρχαίο Αόριστο β', αφού ο σχηματισμός *εἶχα* + *απαρέμφατο* *Ενεστώτα* συνδυάζει, όπως και ο αρχαίος Αόριστος β', χαρακτηριστικά Παρατατικού (καταλήξεις στην Οριστική) και Ενεστώτα (καταλήξεις στις υπόλοιπες εγκλίσεις).

Όσον αφορά τώρα την ευκτική (βλ. πίνακα 3), η πιο εντυπωσιακή διαφορά, που μάλιστα αποτελεί και άπαξ φαινόμενο της γραμματικής του Σοφιανού, είναι η διαφορά του από τους άλλους δύο γραμματικούς στη γραφηματική απόδοση: ενώ ο Germano ορθογραφεί την ευκτική Μέλλοντα με *-η, -ης, -ωμεν*, ο Σοφιανός στην ευκτική Παρακειμένου, Αορίστου και Μέλλοντα ορθογραφεί τους κλινόμενους τύπους, που συνέπιπταν με αντίστοιχους τύπους της Αρχαίας Ελληνικής, με *-οι* ή και *-αι* (π.χ.: *ἄμποτε νά γράψοι, ἄμποτε νά γράψαιτε*), ενώ, όταν δε συνέπιπταν, τότε επιλέγει να ορθογραφήσει με το απαρέμφατο με *-οι* (π.χ.: *ἄμποτε νά εἶχα γράψοι*). Σ' αυτούς τους τύπους ορθογραφεί με *-ω-* το α' πληθ. Επιλέγει αυτή την ορθογραφική ρύθμιση πιθανόν για να ενισχύσει και γραφηματικά την έννοια της ευκτικής. Πάντως, κατ' αυτό τον τρόπο, ορθογραφημένους τύπους δε βρήκαμε σε κανένα από τα έργα που εξετάσαμε, ούτε στα έργα του Τριβώλη ούτε καν στη μετάφραση του *Παιδαγωγού*. Οφείλουμε να τονίσουμε ότι τέτοια ευρήματα δεν εντοπίσαμε στις εκδόσεις που χρησιμοποιήσαμε και δε γνωρίζουμε τις πιθανές γραφές που ίσως έδιναν τα χειρόγραφα και τα οποία δεν έλαβαν υπ' όψιν τους οι εκδότες.

Από τα παραπάνω παραδείγματα βλέπουμε ότι η στοχοθεσία του γραμματικού παίζει καθοριστικό ρόλο στην επιλογή του υλικού του και τη δόμηση της γραμματικής του. Το γεγονός ότι ο Germano είναι ο ίδιος ιεραπόστολος και απευθύνεται σε καθολικούς ιεραπόστολους οι οποίοι πρόκειται να κηρύξουν στο νησί της Χίου δικαιολογεί τους διαλεκτικούς τύπους που λογικά προτάσσει. Από την άλλη πλευρά, ο Σοφιανός ήταν ο πρώτος που ανέλαβε, υπό ώριμες αλλά και δύσκολες συνθήκες, να περιγράψει τον κοινό γλωσσικό κώδικα της εποχής. Άριστος γνώστης τόσο της σύγχρονης του όσο και της αρχαίας γλώσσας, προσπαθεί να κωδικοποιήσει τη γλώσσα της εποχής του, λαμβάνοντας ως βάση την Αρχαία Ελληνική για κοινωνικούς και καθαρά γλωσσικούς λόγους. Ήδη σε άλλο άρθρο μας²² υποστηρίζουμε ότι ο Σοφιανός ακολουθεί, ως προς τη δομή, τα παραδείγματα και τη γραμματική του Διονυσίου Θρακός και του Κωνσταντίνου Λασκάρεως, γεγονός εύλογο, αφού η Αρχαία Ελληνική είναι γλώσσα με κύρος και έχει ήδη περιγραφεί, κωδικοποιηθεί και επομένως μπορεί να αποτελέσει το εφαλτήριο περιγραφής και πηγή δανεισμού στοιχείων που μπορούν να συνδέσουν την Αρχαία Ελληνική με τη Νέα Ελληνική. Ο Σοφιανός, σε μια εποχή που δεν υπήρχε πολιτικό ή επιστημονικό επίσημο όργανο, ανέλαβε –αν μας επιτρέπεται να πούμε κάτι τέτοιο– συνειδητά ή ασυνειδητά να φέρει σε πέρας το έργο που σήμερα θα εντάσσαμε στις διαδικασίες γλωσσικού προγραμματισμού. Υπό αυτό το πρίσμα μπορούν ίσως να δικαιολογηθούν οι μορφολογικές ή γραφηματικές επιλογές που είδαμε παραπάνω.

Πίνακας 1: Το σύστημα οριστικής

Οριστική	Σοφριανός	Germano	Portius
Σχηματισμός Ενεστώτα βαρύτονων ρημάτων	-ω -εις -ει -ομεν -ετε -ουσι// -ουν	-ω -εις -ει -ομεν -ετε -ουνε// -ουσι	-ω -εις -ει -ομεν -ετε -ουσι// -ουνε
Σχηματισμός Ενεστώτα συνηρημένων ρημάτων σε -έω	-ῶ -εῖς -εἶ -οὔμεν -εἶτε -οὔσι// -οὔν	-ῶ -εῖς -εἶ -οὔμεν -εἶτε -οὔνε// -οὔσι	-ῶ -εῖς -εἶ -οὔμεν -εἶτε -οὔσι// -οὔνε
Σχηματισμός Ενεστώτα συνηρημένων ρημάτων σε -άω	-ᾶ -ᾷς -ᾶ -οὔμεν -ᾶτε -οὔσι// -οὔν	-ᾶ -ᾷς -ᾶ -οὔμεν -ᾶτε -οὔνε// -οὔσι	-ᾶ -ᾷς -ᾶ -οὔμεν -ᾶτε -οὔσι// -οὔνε
Σχηματισμός Παρατατικού βαρύτονων ρημάτων	ἐ... -α -ες -ε -αμεν -ατε -αν// -ασι	ἐ- -α -ες -ε -αμεν -ετε -ανε// -ασι	ἐ- -α -ες -ε -αμεν -ετε -ασι// -ανε
Σχηματισμός Παρατατικού συνηρημένων ρημάτων σε -έω	ἐ... -ουν -ειες -ειε -οὔμαν / -εἶτε -οὔσαν	ἐ... -ουν -ειες (/ -ιες) -ειε (/ -ιε) -οὔσαμεν -εἶτε -οὔσαν	ἐ... -ουν -ειες -ειε -οὔσαμεν -εἶτε -οὔσαν
Σχηματισμός Παρατατικού συνηρημένων ρημάτων σε -άω	ἐ... -ουν -ας -α οὔμεν// οὔσαμεν -ᾶτε -οὔσαν	ἐ... -ουν -ας -α -οὔσαμεν -ᾶτε -οὔσαν	ἐ... -ουν -ας -α -οὔσαμεν -ᾶτε -οὔσαν

Οριστική	Σοφριανός	Germano	Portius
Σχηματισμός Μέλλοντα α΄	Θέλω -εις -ει -ομεν + -(σει) -ετε -ουσι//ουν	Θέ + -(σ)ω -(σ)εις -(σ)ει -(σ)ομεν -(σ)ετε -(σ)ουνε//ουσι Ή Θέλω -εις -ει -ομεν + -(σ)ει -ετε -ουνε//ουσι	Θέλω -εις -ει -ομεν + -(σ)ει -ετε -ουνε//ουσι Ή Θέ + -(σ)ω -(σ)εις -(σ)ει -(σ)ομεν -(σ)ετε -(σ)ουσι
Σχηματισμός Μέλλοντα β΄	Θέλω + -ει ή -εῖ	∅	∅
Σχηματισμός Αορίστου α΄	ἔ-... -(σ)α -(σ)εξ -(σ)ε -(σ)αμεν -(σ)ατε -(σ)αν	ἔ-... -(σ)α -(σ)εξ -(σ)ε -(σ)αμεν -(σ)ετε -(σ)ανε//-(σ)ασι και -(σ)αν σε υποσημείωση	ἔ- ... -(σ)α -(σ)εξ -(σ)ε -(σ)αμεν -(σ)ετε -(σ)ασι//-(σ)ανε
Σχηματισμός Αορίστου β΄	εἶχα -ει ή -εῖ	∅	∅
Σχηματισμός Παρακείμενου	-μένον ἔχω, -εις, -ει, -ομεν, -ετε, ουσι//ουν Ή εἶχα + -(σ)ει	∅	∅
Σχηματισμός Υπερσυντελί- κου	-μένον εἶχα, -εξ, -ε, -αμεν, -ετε, ασι//αν Ή εἶχα + -(σ)ει	-μένα εἶχα Ή εἶχα + -(σ)ει	εἶχα, -εξ, -ε, -αμεν, -ετε, - ασι//αν + -(σ)ει Ή -μένα εἶχα

Πίνακας 2: Το σύστημα της προστακτικής

Προστακτική	Σοφριανός	Germano	Portius
Σχηματισμός προστακτικής	-ε		
Ενεστώτα βαρύτονων ρημάτων	ἄς + -ει -ετε ἄς + -ουν// -ουσι		
Σχηματισμός προστακτικής	-ει	∅	∅
Ενεστώτα συνηρημένων ρημάτων σε -έω	ἄς + -εῖ -εῖτε ἄς + -οῦν// -οῦσι	∅	∅
Σχηματισμός προστακτικής	-αι	-αι	-αι
Ενεστώτα συνηρημένων ρημάτων σε -άω	ἄς + -άει -ἄτε ἄς + -οῦσι	-ἄτε (ως δεύτεροι τύποι σε τύπους -ησε, -ησετε)	-ἄτε (ως δεύτεροι τύποι σε τύπους -ησε, -ησετε)
Σχηματισμός προστακτικής	ἔχε	∅	∅
Παρακειμένου	ἄς + ἔχει + -μένον ἔχετε ἄς + ἔχουν// -ουσι		
Σχηματισμός προστακτικής	∅	∅	∅
Αορίστου	-(σ)ε ἄς + (σ)-ει	-(σ)ε ἄς + -(σ)η	ἄς + -(σ)ω -(σ)ε ἄς + -(σ)ει/-(σ)η σε συνηρημένα
	∅	ἄς + -(σ)ωμεν	ἄς + -(σ)ομεν/ -(σ)ωμεν σε συνηρημένα
	-(σ)ετε, ἄς + -(σ)ουν// -ουσι	-(σ)ετε ἄς + -(σ)ουνε// -ουσι	-(σ)ετε ἄς + -(σ)ουν

Πίνακας 3: Το σύστημα της ευκτικής

Ευκτική	Σοφριανός	Germano	Portius
Σχηματισμός ευκτικής Ενεστώτα & Παρατατικού βαρύτονων & συνηρημένων ρημάτων	ἄμποτε να + Παρατατικό (χωρίς αύξηση όπου η αύξηση δε λειτουργεί ως φορέας τόνου)	ἄμποτες, ἄν, ἄς + Παρατατικό	ἄμποτες νά᾿ς + -(σ)ω ἤθελα + -(σ)ει (ως ευκτική Πα- ρατατικού)
Σχηματισμός ευκτικής Παρακείμενου & Υπερ- συντελείου βαρύτονων & συνηρημένων ρημάτων	ἄμποτε να + εἶχα, -ες, -ε, -αμεν, -ετε, -αου/-αν + -(σ)οι	ἄς ἤθε + -(σ)ω Ἡ ἄς ἤθελα + -(σ)ει ἄς εἶχα + -(σ)ει ἢ ἄς εἶχα + -μένα	∅
Σχηματισμός ευκτικής Αορίστου	ἄμποτε να+ -(σ)ω -(σ)οις -(σ)οι -(σ)ομεν -(σ)αιτε -(σ)ουν	ἄμποτες νά, νά, ἄς + Αόριστο	∅
Σχηματισμός ευκτικής Αορίστου β´	ἄμποτε να + εἶχα + -οι	∅	∅
Σχηματισμός ευκτικής Μέλλοντα β´	ἄμποτε να + θέλω, -οις, -οι, -ομεν, -ετε, -ουν// -ουσι + -οι	ἄμποτες νά + -(σ)ω + -(σ)ης + -(σ)η + -(σ)ομεν + -(σ)ετε + -(σ)ουνε// -(σ)ουσι	∅

Πίνακας 4: Το σύστημα της υποτακτικής

Υποτακτική	Σοφριανός	Germano	Portius
Σχηματισμός υποτακτικής Ενεστώτα βαρύτονων ρημάτων	ἐάν + -ω + -ης + -η + -ωμεν + -ετε + -ουσι	νά + -(σ)ω + -(σ)ης + -(σ)η + -(σ)ωμεν + -(σ)ετε + -(σ)ουνε// -(σ)ουσι	νά + -ω + -ης + -η + -ωμεν + -ετε + -ουσι
Σχηματισμός υποτακτικής Ενεστώτα συνηρημένων ρημάτων	ἐάν + -ω + -ῆς, -ᾶς + -ῆ, -ᾶ + -οῦμεν + -ῆτε, -ᾶτε + -οῦσι	Ομοίως	Ομοίως
Σχηματισμός υποτακτικής Παρατατικού βαρύτονων και συνηρημένων ρημάτων	∅	νά + Παρατατικός	∅
Σχηματισμός υποτακτικής Παρακειμένου βαρύτονων και συνηρημένων ρημάτων	ἐάν + ἔχω, -ης, -η, -ωμεν, -ετε, -ουσι + -μένον	∅	∅
Σχηματισμός υποτακτικής Υπερσυντελικού βαρύτονων και συνηρημένων ρημάτων	∅	νά ἤθελα + -(σ)ει, νά ἦθε + -(σ)ω	ἄν ἤθελα + -(σ)ει
Σχηματισμός υποτακτικής Αορίστου βαρύτονων και συνηρημένων ρημάτων	ἐάν + -(σ)ω + -(σ)ης + -(σ)η + -(σ)ωμεν + -(σ)ετε + -(σ)ουσι	καλά καί + Αόριστος	νά (διά νά, ἴν, ἀγκα- λά καί, ὅταν, ἀνισωσκαί ...) + -(σ)ω + -(σ)ης + -(σ)η + -(σ)ωμεν + -(σ)ετε + -(σ)ουσι
Σχηματισμός υποτακτικής Μέλλοντα	∅	σάν + -(σ)ω, ὅταν θέλω + -(σ)ει, καλά καί θέλω ἔχω Ἦ θέλω ἔχει + -μένον	σάν + -(σ)ω, ὅταν θέλω + -(σ)ει, καλά καί θέλω ἔχει + -μένον

Σύμβολα

Α,β,γ ... (πλάγια) = γραμματικοί τύποι ή κατηγορίες που διαφοροποιούνται.

∅ = δεν παρατίθεται η γραμματική κατηγορία.

ε...= χρονική αύξηση

Συμπεράσματα

Από τη σύγκριση των τριών γραμματικών, λαμβάνοντας υπ' όψιν και δημώδη κείμενα, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η γλωσσική πραγματικότητα της εποχής κάθε γραμματικού μπορεί να δικαιολογήσει αρκετές διαφορές τους. Δεν είναι όμως η μόνη αιτία: μορφολογικές, γραφηματικές επιλογές και εν γένει η δόμηση του γλωσσικού υλικού είναι αποτέλεσμα όχι μόνο της διαφορετικής εποχής –και επομένως της διαφορετικής γλωσσικής πραγματικότητας– αλλά και: 1) της διαφορετικής καταγωγής των γραμματικών, 2) του διαφορετικού προτύπου περιγραφής, που έλαβαν υπ' όψιν τους, 3) του διαφορετικού κοινού στο οποίο απευθύνονταν και 4) εν γένει της διαφορετικής στοχοθεσίας τους κατά τη σύνταξη της γραμματικής τους.

Σημειώσεις

1. Ο Hunger (1992, Β, 376-386) αφιερώνει ένα τμήμα του έργου του στα έργα γραμματικής των αλεξανδρινών και βυζαντινών χρόνων.
2. Βλ. Tonnet (1995, 120).
3. Για τις ιδιαίτερες πολιτικοοικονομικές και πολιτιστικές συνθήκες βλ. Παπαδόπουλος (1977, 115-116).
4. Για τη χρονολόγηση της συγγραφής της γραμματικής βλ. Παπαδόπουλος (1977, 158). Ο Tonnet (:1995, 119) τοποθετεί τη συγγραφή ανάμεσα στα έτη 1540-1550.
5. Για τη ζωή του Νικόλαου Σοφιανού βλ. Μουστοξύδης (1965, *Ελληνομνήμων*, 1-12, 236-264), Παπαδόπουλος (1977, 125-165).
6. Βλ. H. Pernot (1907, 24).
7. Ο Pernot εξέδωσε το 1907 το γλωσσάρι και τη γραμματική του Germano με τον τίτλο Germano, G. (1907). *Grammaire et Vocabulaire du grec vulgaire (par Pernot H.)*. Paris.
8. Βλ. Germano (1907, 45, 46).
9. Βλ. Pernot (1907, 24, 26, 38-39).
10. Για την επιλογή δημωδών κειμένων συμβουλευτήκαμε τον Παπαδόπουλο (1977, 105-124), τον Μαστροδημήτρη (1996, 62-119). Τελικά περιοριστήκαμε στην επιλογή 14 περίπου κειμένων που σώζονται σε ηλεκτρονική μορφή, γεγονός που καθιστά ευκολότερη την επεξεργασία τους. Σ' αυτό το σημείο θέλω να ευχαριστήσω πολύ το διευθυντή του *Θησαυρού της Ελληνικής Γλώσσας* κ. Αναγνωστόπουλο, που μου επέτρεψε να εργαστώ ηλεκτρονικά τα συγκεκριμένα κείμενα, και τη φιλόλογο Μ. Γιουρούκου για τις πολύτιμες συμβουλές και τη βοήθειά της.
11. Βλ. Μουστοξύδης (1965, *Ελληνομνήμων* 1-12, 21-22), Παπαδόπουλος (1977, 109). Γενικότερα, για τον πνευματικό κύκλο του Σοφιανού βλ. Μουστοξύδης (1965, *Ελληνομνήμων*, 1-12, 291-294), Κλαίρης (1993, *Η καθ' ημάς Ανατολή*, 116).
12. Βλ. Σοφιανός (1977, 221, 228, 231), Germano (1907, 89, 91, 92), Portius (1889, 33, 37, 40).
13. Τα ευρήματά μας σε άλλα κείμενα είναι τα εξής: *Γέροντος Φρονίμου* (26 -ουσι/ 11 -ουν), *Φυσιολόγος* (82 -ουσι/ 117 -ουν), *Κοσμογέννησι* (83 -ουσι/ 152 -ουν), *Πε της Σκότζιας* (2 -ουσι/ 14 -ουν), *Ταγιαπιέρας* (1 -ουσι/ 3 -ουν), *Θρήνος Φαλλίδου* (9 -ουσι/ 1 -ουν), *δημοτικό τραγούδι* (33 -ουσι/ 429 -ουν).

14. Το πόρισμά μας αυτό είναι αποτέλεσμα της εικόνας που μας έδωσαν οι συγκεκριμένες εκδόσεις που χρησιμοποιήσαμε, αν και γνωρίζουμε τα προβλήματα εκδοτικής που χαρακτηρίζουν τα κείμενα αυτής της εποχής.
15. Βλ. Germano (1907, 89).
16. Βλ. Σοφιανός (1977, 221), Germano (1907, 89), Portius (1889, 33, 37, 40).
17. Βλ. Σοφιανός (1977, 222, 229, 232).
18. Γενικά για τους χρόνους και τις εγκλίσεις της Λατινικής βλ. Sihler (1995, 458-480, 532-538, 579-606).
19. Βλ. Germano (1907, 98), Portius (1889, 33, 37, 40).
20. Βλ. Σοφιανός (1977, 217, 218, 219, 220).
21. Ο Browning (1990, 109), μάλιστα, σημειώνει ότι έχουμε σχηματισμούς *έχω* + *απαρέμφο* κατά κανόνα Αορίστου.
22. Βλ. Κατσούδα (2002). *Ελληνικά*, 129-137.

Βιβλιογραφία

- Αλεξίου, Στ. (1985). *Βασίλειος Διγενής Ακρίτης*. Φιλολογική Βιβλιοθήκη 5. Αθήνα: Ερμής.
- Αλεξίου, Στ. - Αποσκήτη, Μ. (1987). *Ροδολίνος, τραγωδία Ίωάννη Άνδρέα Τρωίλου*. Αθήνα: Στιγμή.
- Αλεξίου, Στ. (1995)⁴. *Βιτσέντζος Κορνάρος, Ερωτόκριτος*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Αλεξίου Στ. - Αποσκήτη, Μ. (1996). *Ερωφίλη, τραγωδία Γεωργίου Χορτάτση*. Αθήνα: Στιγμή.
- Bakker, W. - van Gemert, A. *Η θυσία του Αβραάμ*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Browning, R. (1991). *Η Ελληνική Γλώσσα μεσαιωνική και Νέα* (μτφρ. Μ. Κονόμη). Αθήνα: εκδ. Παπαδήμα.
- Germano, G. (1907). *Grammaire et Vocabulaire du grec vulgaire (par Pernot H.)*. Paris.
- Gidel, M. (1873). Collection 16. *Étude sur poème grec inédit intitulé. Ο Φυσιολόγος*. Paris.
- Hunger, H. (1992). *Βυζαντινή Λογοτεχνία* (μτφρ. Τ. Κόλιας, Κ. Συνέλλη, Γ. Μακρής, Ι. Βάσσης), Β' τόμ. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Κατσούδα, Γ. (2002). Η σχέση της γραμματικής του Νικολάου Σοφιανού με τις γραμματικές του Κωνσταντίνου Λασκάρεως και του Διονυσίου Θρακός. *Ελληνικά*, 52, 129-137.
- Κλαίρης, Χρ. (1993). Νικολάου Σοφιανού του Κερκυραίου, Γραμματική της κοινής των Ελλήνων γλώσσας. *Η καθ' ημάς Ανατολή* [Περιοδική έκδοση του Συνδέσμου των εν Αθήναις Μεγαλοσχολίων], 1, 113-121.
- Κοντοσόπουλος, Ν. (2001)⁵. *Διάλεκτοι και Ιδιώματα της Νέας Ελληνικής*. Αθήνα: εκδ. Γρηγόρης.
- Κριαράς, Εμμ. (1953). *Βυζαντινά Ιπποτικά Μυθιστορήματα. Διήγησις Εξαίρετος Βελθάνδρον του Ρωμαίου*. Βασική Βιβλιοθήκη 2. Αθήνα: Αετός Α.Ε.
- Legrand, É. (1871). Collection de Monuments pour servir a l'étude de la langue néo-hellénique. No 19. *Histoire de Ptocholéon. Περί του Γέροντος του φρονίμου Μουτζοκουρμένου*. Paris: Librairie Maisonneuve et Cie.

- Legrand, É. (1871). Collection de Monuments pour servir a l'étude de la langue néo-hellénique. No 13. *Ίστορία τοῦ Ρε τῆς Σκότζιας μέ τήν ρήγισσα τῆς Ἑγγλητέρας (ποίημα συντεθέν ὑπό Ἰακ. Τριβώλη)*. Paris: Librairie Maisonneuve et Cie.
- Legrand, É. (1872). Collection de Monuments pour servir a l'étude de la langue néo-hellénique. No 5. *Ίστορία τοῦ Ταγιαπιέρα. Ποίημα συντεθέν τοῦ Ἰακ. Τριβώλη*. Paris: Librairie Maisonneuve et Cie.
- Lolos, A. - Konstantinopoulos, V.L. (1983). *Ps-Kallisthenes. Zwei mittelgriechische Prosa-Fassungen des Alexanderromans*. Beiträge zur klassischen Philologie 141 & 150. Meisenheim am Glan: Hain.
- Μαστροδημήτρης, Π. (1996)⁶. *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*. Αθήνα: εκδ. Δόμος.
- Μέγας, Γ. (1975). *Γεωργίου Χούμνου. Η Κοσμογέννησις (ανέκδοτον στιχούργημα του ΙΕ αιώνας)*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Μουστοξύδης, Α. (1965). *Ιάκωβος και Καντίνος Τριβόλαι. Ελληνομνήμων*, 1-12, 21-22.
- Μουστοξύδης, Α. (1965). *Νικόλαος Σοφιανός. Ελληνομνήμων* 1-12, 236-264.
- Μουστοξύδης, Α. (1965). *Χριστόφορος Κοντολέος - Κωνσταντίνος Ράλλης - Φράγκος Τελούντας - Νικόλαος Νησιώτης - Άγγελος Φορτίας - Λεονάρδος Φορτίας - Αλέξανδρος Φορτίας. Ελληνομνήμων*, 1-12, 291-294.
- Παπαθωμοπούλου, Μ. - Jeffreys, E. *Ο πόλεμος της Τρωάδος*. Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη 7. Αθήνα: MIET.
- Πανδής, Δ. (1964). *Ο Νικόλαος Σοφιανός και η πρώτη γλωσσοεκπαιδευτική αναγέννηση του νέου Ελληνισμού. Επιθεώρηση Τέχνης*, 111, 132-149.
- Πανδής, Δ. (1964). *Ο Νικόλαος Σοφιανός και η πρώτη γλωσσοεκπαιδευτική αναγέννηση του νέου Ελληνισμού. Επιθεώρηση Τέχνης*, 112, 323-349.
- Pernot, H. (1907). *Études de Linguistique Néo-hellenique. I Phonetique des parlers de Chio*. Paris.
- Philippides, Dia - Holton, D. (1996). *Τον κύκλον τα γυρίσματα. Ο Ερωτόκριτος σε ηλεκτρονική μορφή*, τ. 4. Αθήνα: Ερμής.
- Portius, S. (1889). *Grammatica linguae graecae vulgaris* (reproduction de l'édition de 1836) (par Meyer W.). Paris: F. Vieweg Librairie editeur.
- Sihler, A. (1995). *New Comparative grammar of Greek and Latin*. New York-Oxford: Oxford University Press.
- Σοφιανός, Ν. (1977). *Γραμματική της Κοινής των Ελλήνων Γλώσσης* (επιμέλεια-εισαγωγή Θ.Χ. Παπαδόπουλος). Αθήνα: εκδ. Κέδρος.
- Τσαβαρή, Ι. (1987). *Ο Πουολόγος*. Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη 5. Αθήνα: MIET.
- Τερζάκης, Άγγ. - Τσαντσανόγλου, Ελ. (1996). *Βιτσέντζος Κορνάρος. Η Θυσία του Αβραάμ*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Tonnet, H. (1995). *Ίστορία της Νέας Ελληνικής Γλώσσας* (μτφρ. Μ. Καραμάνου, Η. Λιαλιάτσης). Αθήνα: εκδ. Παπαδήμα.
- Vitti, M. (1966). *Sofianos e il Greco volgare. Introduzione*, 30-34.
- Vitti, M. (1987)⁷. *Ίστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (μτφρ. Μ. Ζορμπά). Αθήνα: εκδ. Οδυσσέας.